

Горожанкіна Н.А.

УДК 373.5(477.63)«1782/2010»

РОЗВИТОК ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ – ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Вступ. Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, потребують реформування системи освіти відповідно до світових та європейських тенденцій. Це вимагає переходу до новітніх освітніх технологій, раціонального розміщення та оптимізації закладів освіти на регіональному та локальному рівнях. Особливу актуальність мають історико-географічні дослідження освітньої системи Дніпропетровської області як одного з освітньо-культурних центрів держави, що має значний потенціал, який сформувався історично в умовах трансформації соціально-економічної системи регіону.

Вихідні передумови. Становлення і функціонування освітньої системи у Катеринославській губернії – Дніпропетровському регіоні висвітлено в історико-краєзнавчій та суспільно-географічній літературі (Я. Д. Грахов [2], К. А. Когтянц [4], Г. К. Швидько [6], Д. І. Яворницький [7]), у енциклопедичних виданнях радянського часу, ювілейній книзі «Дніпропетровську – 200 лет» [3] та інших.

Мета і завдання статті. Метою статті є проведення періодизації становлення та розвитку освітньої системи в Катеринославській губернії – Дніпропетровському регіоні, з'ясування окремих питань складовості соціально-економічних явищ, зокрема освітніх, виявлення просторово-часових особливостей розвитку системи освіти.

Виклад основного матеріалу. Освітні об'єкти регіону є важливими показниками динаміки розвитку різних сфер життєдіяльності суспільства – господарства, культури, транспорту, медицини тощо. Функціонування того чи іншого об'єкту освітньої системи відбувається в межах певної суспільно-географічної системи, яка, в свою чергу, визначається розвитком суспільства на визначеній території. Існування та розвиток кожної суспільно-географічної системи залежить від функціонування її основних компонентів – систем менш складного порядку. Тому визначення загальних часових меж дослідження – остання чверть XVIII - перше десятиріччя XXI ст. – доцільно проводити в контексті визначення історичного розвитку, динаміки населення та господарського освоєння території краю, зародження та розвитку освітньої системи. Саме з останньої чверті XVIII ст. (нижча часова межа дослідження) територія краю вже стає досить заселеною, щоб говорити не про сільсько-хутірську концентрацію поселень, а про безперервну сільсько-містечкову. Верхня часова межа обумовлена реформуванням радянської моделі навчання та переходом України (в тому числі і Дніпропетровського регіону) на європейську модель навчання. В середині загальних часових меж дослідження нами виділено часові етапи, освітня система в яких займає відносно стабільний стан і характеризується рисами і процесами, характерними лише для цього певного періоду. Критерієм виділення етапів виступили реформування системи освіти та поява нових типів навчальних закладів.

Під реформою, як поняттям критерію виділення освітніх етапів, маємо на увазі діяльність верхньої влади (уряду) країни зі зміни існуючих форм і процесів освіти, або з ліквідації старих чи появи нових форм і процесів освіти. Причинами реформування в різний час виступали підвищення попиту на освічених людей, зміна державного ладу, приведення освітніх закладів і процесів до загальноприйнятої практики тощо.

Дослідження наукової, історичної, статистичної, історико-краєзнавчої літератури дозволило виявити та систематизувати дані про освітні заклади краю вищевказаних часових меж, які забезпечували підготовку за певним освітнім рівнем (табл. 1).

Першому етапу передували знищення Запорізької Січі та Війська Запорізького Низового, внаслідок чого в краї зникло козацьке управління та самоврядування і почалось наставляння загальноімперської політики.

Перший етап (1782-1805 рр.), початок якого пов'язаний із шкільною реформою 1782 р. за якою засновувались училища двох типів – головні чотирикласні в губерніях та малі двокласні в повітах. Верхня часова межа даного етапу обумовлена появою нового типу навчальних закладів у губернії – гімназій. Перший етап характеризувався загальноросійською реформою: в губернії вперше впроваджувалася загальнодержавна політика освіти, утворювались нові форми початкової освіти. За освітньою реформою 1803-1804 рр. вводилися чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські гімназії, університети.

Другий етап (1805-1899 рр.) відзначився розвитком освітньої системи регіону як складової освітньої системи Російської імперії.

Даний етап зумовлений іншою реформою: зміна форм закладів початкової освіти в 1805 р. (парафіяльні, повітові училища), організація чоловічих гімназій, розширення переліку соціальних класів, допущених до навчання в училищах і гімназіях з 1861 р., поділ середньої освіти на класичну і реальну, дозвіл на навчання неправославним студентам в гімназіях, започаткування відокремлених жіночих освітніх закладів після 1871 р. Етап характеризувався розподілом освітніх закладів за соціальною та етнічною приналежністю, функціонуванням селянських, повітових, приходських училищ, приватних пансіонів, духовної семінарії та духовного училища, першої науково-дослідної установи, притулку для дітей обох статей з найбільш бідних верств населення, училища для осіб жіночої статі, що сприяли охопленню освітою різних верств населення.

Таблиця 1. Типи навчальних закладів у Катеринославській губернії – Дніпропетровському регіоні (1782-2010 рр.)

	1782 р.	1800 р.	1820 р.	1840 р.	1860 р.	1880 р.	1900 р.	1920 р.	1940 р.	1960 р.	1980 р.	2000 р.	2010 р.
Рівні державних навчальних закладів	Головні училища Малі училища	Прикладські (селянські) училища			Народні (початкові) училища, земські (в тому числі ремісничі, технічні) училища, прогімназії		Дитячі будинки, ясла	Трудові школи Дитячі садки, ясла, інтернати, колонії, дитгородки	Середні школи, з 1993 середні школи, ліцеї, гімназії, колегіуми	Ясла, дитячі садки, дитячі будинки	Дитячі ясла, дитячі садки, дитячі будинки, дошкільні заклади інтернатного типу, сімейного типу, компенсуючого типу		
						Вечірні курси, вечірні школи для дорослих Технічні школи, хатно-читальні Жіночі училища Професійна жіноча школа	Школи ліквідації неписьем-ті Хатно-читальні	Школи робітничої (сільською) молоді		Вечірні школи			
Середні	Головне народне училище	Катеринославська чоловіча гімназія, з 1861 р. - класична	Повітові училища, з 1871 р. - реальні або професійні	Благородний пансіон	Приватні чоловічі та жіночі пансіони	Жіноче училище першого розряду	Маріинська жіноча гімназія	Професійні школи, технікуми, робітничі факультети, школи фабрично-заводського навчання	Технікуми (середні) професійно-технічні училища			Технікуми, коледжі	
Вищі					Катеринославське вище гірниче училище	Вищі жіночі курси			Інститути			Університети, академії, інститути, консерваторія	

Умовні позначення

	Рівні навчальних закладів		Державні навчальні заклади
	початкові		Російської імперії
	середні		Союзу РСР
	вищі		Незалежної України

Протягом першого десятиріччя XIX ст. виникали приватні пансіони, які стали першою сходинкою для вступу випускників до навчальних закладів вищих ступенів. Серед таких пансіонів на Катеринославщині можна виділити сім жіночих (Віргінії Навер – 1818-1819 рр. існування, Юлії Лемуен – 1821-1823 рр., Августини Тиде – 1822-1824 рр., Ганни Арнольд – 1822-1831 рр., Любові Головкиної – 1825-1853 рр., Катерини Следкової – 1827-1837 рр., Бальбіни Петровської – 1830-1837 рр.) та три чоловічі (Любачинського – 1820-1835 рр., Герна – 1821-1831 рр., Чигиринцова – 1831-1834 рр.) [5].

Кількість дидактичних посібників в бібліотеках повітових училищ поступово збільшувалась (рис. 1). Найкраще ними були забезпечені – Павлоградське та Бахмутське училища, що свідчить про підвищення уваги до освітнього процесу не тільки від Міністерства народної освіти, яке надавало грошову допомогу, а й від меценатів, які також допомагали матеріально.

Очевидним є те, що в період становлення капіталізму, основним завданням в освітньої системи було збільшення кількості освічених людей задля ефективного промислового розвитку краю. Для реалізації цього завдання необхідним було розширення кількості навчальних закладів початкового ступеня, які були орієнтовані на широкі верстви малозабезпеченого населення; розвиток жіночої освіти; створення спеціалізованих шкіл, які б готували спеціалістів для різних галузей господарства.

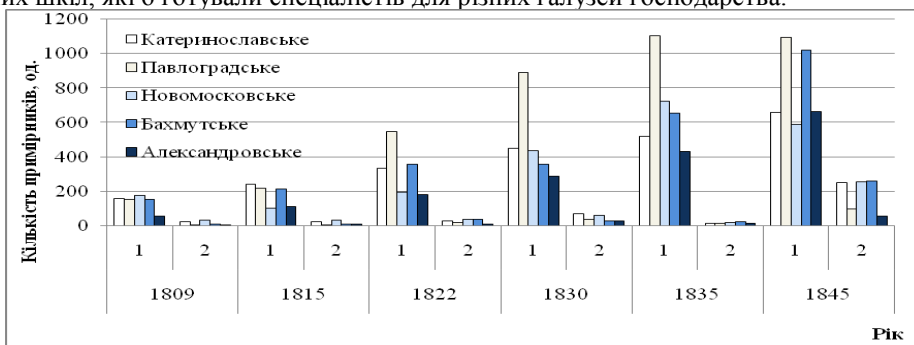

Рис. 1. Кількість дидактичних посібників в бібліотеках повітових училищ у 1809-1845 рр., од. (складено автором за даними [5]).

Третій етап охоплює часовий відрізок 1899-1944 рр. Нижня межа етапу обумовлена запровадженням повної системи освіти (до початкової і середньої ланок додалися дошкільна і вища освіта), а верхня – завершенням Другої світової війни на території Дніпропетровської області, яка загальмувала розвиток промислового та освітнього розвитку краю. Взагалі весь етап можна охарактеризувати як вища точка розвитку освітньої системи Російської Імперії з наступним кардинальним реформуванням у передвоєнні радянські часи у зв'язку зі зміною державного ладу. Тому доцільно розподілити його на три підетапи:

1) 1899-1917 рр. (підетап становлення чотирирівневої освітньої системи) – відзначився, з одного боку, підвищенням освітнього рівня у початкових народних училищах Катеринославської губернії, посиленням змістовності, фундаментальності в організації середньої освіти, започаткуванням ВНЗ краю, виникнення яких стало важливою подією в науковому та суспільному житті міста (Катеринославське вище гірниче училище – сучасний Національний гірничий університет, Вищі жіночі курси – сучасний Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара, Єврейський політехнічний університет, який був закритий у 1917-1922 рр. [1]), а з іншого – через досягнення серед українців критичної маси освічених назрівали соціально-політичні суперечки, зокрема, у питанні навчання українською мовою в українських школах, утворювалися соціалістичні, національні, комуністичні гуртки;

2) 1917-1941 рр. (підетап становлення загальноосвітньої школи) – час зміни соціально-економічного, політичного ладу життя, пов'язаний із ліквідацією монархії. Події цього підетапу сприяли оновленню суспільних поглядів та демократизації галузі народної освіти; на зміну училищам і гімназіям приходить школа, вища школа має лише одну назву – інститут, кардинально реформується зміст шкільних предметів і сам навчальний процес;

3) 1941-1944 рр. (підетап Другої світової війни на території Дніпропетровської області) – відзначився зникненням освітніх закладів внаслідок військових дій (в регіоні було повністю знищено 25% навчальних закладів, близько 1000 шкіл були частково зруйновані).

Четвертий етап охоплює часовий відрізок 1944-2000 рр. Нижня часова межа етапу обумовлена завершенням Другої світової війни та поступовим відновленням і розширенням мережі навчально-виховних закладів краю, верхня часова межа обумовлена реформуванням радянської системи освіти – поступова імплементація елементів Болонського процесу вже за період незалежності України.

Етап доцільно розподілити на два підетапи:

1) 1944-1991 рр. – відзначився функціонуванням радянської освітньої системи після завершення Другої світової війни, підвищенням освітнього рівня населення. Реформа в цей період полягала у сталому покращенні якості навчального процесу, налагодженні співпраці вищої школи з усіма галузями економіки.

2) 1991-2000 рр. – охарактеризувався здобуттям Україною незалежності, внаслідок чого було утворено об'єднане Міністерство освіти і науки України замість Міністерства освіти та Міністерства науки, які існували в УРСР до отримання державної незалежності; складнощі з державним фінансуванням, оновленням матеріально-технічної бази обумовили впровадження контрактної форми навчання у ВНЗ.

П'ятий етап охоплює часовий відрізок 2000-2010 рр. Відзначився реформуванням радянської моделі навчання з переходом України на європейську модель навчання – Болонський процес.

Серед основних змін, які відбулися в освітній системі Дніпропетровського регіону протягом першого десятиріччя XXI ст., відзначимо наступні: 1) скорочення зазнала мережа дошкільних навчальних закладів – 14,7%, загальноосвітніх навчальних закладів – 5,6%, професійно-технічних навчальних закладів – 1,5%, ВНЗ I-II рівнів акредитації – 20,9%, що можна пояснити скороченням витрат на соціальні видатки; зміною цільового призначення навчальних закладів (надання приміщень в оренду комерційним структурам, передача місцевим органам державної влади і місцевого самоврядування, переобладнання під житлові приміщення); на 25% відбулось розширення мережі ВНЗ III-IV рівнів акредитації, що пояснюється реакцією ринку освітніх послуг на зростання потреби населення у здобутті освіти вищого рівня; 2) істотних зменшень зазнав контингент осіб, які навчаються у загальноосвітніх навчальних закладів – 36,8%, професійно-технічних навчальних закладів – 24,1%, ВНЗ I-II рівнів акредитації – 35,7%; зросли показники чисельності осіб, що навчаються у дошкільних навчальних закладах – 16,7%, ВНЗ III-IV рівнів акредитації – 43,0%; 3) наразі очевидними виявляються проблеми нестачі об'єктів дошкільної освіти та необхідність відновлення функціонування старих або створення нових дошкільних навчальних закладів у міській місцевості, де розмір дефіциту місць сягає 8,6%.

Висновки. На основі проведеного аналізу встановлено, що причинами реформування освітньої системи в різні періоди часу виступали підвищення попиту на освічених осіб, зміна державного ладу, приведення навчальних закладів і процесів до загальноприйнятої практики. Система освіти в межах Катеринославської губернії - Дніпропетровському регіоні пройшла тривалий і складний шлях, і має такі тенденції розвитку: чим вищий рівень прогресу, тим збільшується потреба у освіті та удосконалюється система надання освітніх послуг.

Джерела та література:

1. Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XVIII – нач. XX вв.) / А. Г. Быстряков. – Днепропетровск : Арт-пресс, 2001. – 144 с.
2. Грахов Я. Д. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Веребрюсов. – Одесса, 1856. – 307 с.
3. Днепропетровску 200 лет, 1776-1976 / ред. И. В. Васильев и др. – К. : Наук. думка, 1976. – 511 с.
4. Когтянц К. А. Церковна школа на Катеринославщині 1884-1914 рр. : [Електронний ресурс] / К. А. Когтянц. – Режим доступу : <http://www.informsistema.com/museum/?p=811>
5. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1895-1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908. – 386 с.
6. Швидько А. К. Народное образование на Екатеринославщине в дооктябрьский период : учеб. пособие / А. К. Швидько // Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине. – Днепропетровск : ДГУ, 1989. – 96 с.
7. Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Днепропетровск : Сич, 1996. – 278 с.